

STUDIJA APIE RENATOS ŠERELYTĖS KŪRYBOS SOCIALUMĄ

Loreta Jakonytė, *Karvės kuolas Pilies gatvėje. Renatos Šerelytės kūrybos studija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011

Loretos Jakonytės studija apie Renatos Šerelytės kūrybą *Karvės kuolas Pilies gatvėje*¹ Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas pradeda leisti naują kritikos darbų seriją *In brevi*. Joje publikuojami darbai bus skirti šiuolaikinės literatūros procese dalyvaujančių autorių kūrybai ir adresuojami didesniai skaitytojų ratui. Studijos žanras orientuoja į nedidelę, palyginti su monografija, teksto apimtį, o adresatas lemia demokratiškesnį, populiarsnį, laisvesnį kalbėjimo kodą. Ir štai turime patogaus, nedidelio formato (tik gaila, kad smulkokas šriftas) pirmąją serijos knygą. Iš karto galima pasakyti, kad ji kokybės kartelę iškėlė aukštai. Autorė iki šiol reiškėsi kaip pastabi ir išvalgi literatūros sociologė, parašiusi monografiją *Rašytojo socialumas* (2005) apie lietuvių rašytojų savivoką XX amžiaus dešimtajame dešimtmetyje. Ji yra gerai susipažinusi su naujausiomis akademinio pasaulio madų tendencijomis, sėkmingai įgyvendinusi ambicingą akademinio literatūrologinio žurnalo *Colloquia* projektą. Be to, Jakonytė yra principinga ir patikima literatūros kritikė, ypač daug

nuveikusi vaikų literatūros baruose. Kaip toliau matysime, visa ši akademinė patirtis puikiai veikia studijoje apie Šerelytės kūrybą. Minėti serijos reikalavimai (lakoniškumas, laisvesnis rašymo stilius) autorės, atrodo, nevaržė. Ji pati viename *Colloquia* numerių skyrelyje „Nuomonių domino“, yra kvietusi kolegas rašyti akademinis tekstus kūrybingai, nebijoti individualiesnio stiliaus ar subjektyvaus santykio, o struktūrinius reikalavimus pildyti neformaliai. Apie laisvesnį, metaforiškesnį studijos pasakojimą signalizuoja jau pavadinimas: „Karvės kuolas Pilies gatvėje“ (Šerelytės teksto parafrazė) bei skyrelių antraštės, pvz., „Proza. (Po)sovietinis liūgas“ (p. 25). Knyga parašyta žvaliu, energingu, dalykišku stiliumi, nesibaidant vaizdingesnio ir retesnio žodžio ar formos (įtarpas, sąkabos, niršis, ryškis, baugis, tirštis, rūstis, saldis, daugis); nereta ritmiškų, skambių, iš karto įsimenamų frazių – dar keletas antraščių: „Politikos purpurinė puikybė“ (p. 150), „Be biografijos ir fotografijos“ (p. 9), „Nebaigti rašymai, pradėti skaitymai“ (p. 11). Dalykiško pasakojimo pasitraipa gali baigtis žaismingesne intonacija: aiškindamasi Šerelytės pasakose esančio žodžio *krakatukai* kilmę, autorė kreipiasi ir į botanikus: „Kad šitaip nuo seno įvai-

¹ Loreta Jakonytė, *Karvės kuolas Pilies gatvėje. Renatos Šerelytės kūrybos studija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011. (Toliau cituojant šį leidinį bus nurodomas puslapis.)

riuose Lietuvos regionuose vadinamos gudobelės, patvirtina botanikai, neiįprastame žodyje net girdintys iškreiptą ‚mokslinį *Crataegus* vardą‘. Tų uogų pilna pribrė Šerelytės prozoje [...]“ (p. 113). Arba kalbėdama apie baugų ir dažną vandens motyvą, sukaupiantį neigiamas reikšmes, autorė apibendrina: „Gerokai sudrėkusi visa Šerelytės proza [...]“ (p. 30). Tiesa, šis atvejis šiek tiek rizikingas, nes gali kelti asociacijų su frazeologizmu, apibūdinančiu nekokybišką tekstą, bet studijos autorė tik sako, kad Šerelytės prozoje gausu įvairių vandens pavidalų. Skaityti šią studiją lengva, malonu ir naudinga: mintis aiški, pasakojimas konceptualus, struktūriškas, logiškas ir nuoseklus. Kiekvienas skyrelis prasideda nuo toliau nagrinėjamų temų ir problemų anonso, o baigiasi taikliai, preciziškai suformuluotomis išvadomis.

Studija turi monografinį užmojų: aprėptos visos Šerelytės kūrybos sritys: proza ir poezija, kūryba vaikams ir literatūros kritika, satyra, publicistika, pokalbiai. Kodėl iš šiuolaikinės literatūros autorių būrio pasirinko būtent Šerelytę, autorė nurodo keletą priežasčių: 1) įvairiažanre kūryba ji užima įvairialypę kultūros teritoriją, 2) jai pripažįstamas šiuolaikinės lietuvių literatūros reprezentantės statusas, 3) dėl pačios kūrybos ypatybių (p. 9). Iš šalies žiūrint, Jakonytės pasirinkimas yra itin vykęs ir dėl kitų aplinkybių: Šerelytės kūryba yra labai sociali (tuo mus įtikino ir studija), o tyrėja simpatizuoja literatūros sociologijai, turi sėkmingos šio metodo taikymo patirties. Jai palanki ir ta aplinkybė, kad į akiratį pakliūva ne tik meniniai, bet ir kiti literatūros lauką tiesiogiai veikiantys ‚ideologiniai‘ Šerelytės tekstai: literatūros kritika, publicistika, komentarai, po-

kalbiai. Pačioje studijoje esama ženklų, rodančių, kad tyrėjos santykis su objektu yra aktyvus ir reflektuojamas: „Šiai studijai rūpi tik kūriniai, ji laikytina dialogišku skaitytojo amžininko atsaku, kylančiu iš patirties sutapimų ir nuostabos, kad kartu gyvenamas laikas gali būti pamatytas kitaip“ (p.10). Kaip kitokios patirties atgarsį, galima interpretuoti kad ir studijos autorės stebėjimąsi Šerelytės prozos herojės, iš provincijos į sostinę gyventi persikėlusios jaunos moters, pasirinkimais: „Ji nepajunta intelektualinio alkio, nesusidomi miesto istorija ir paveldu, neprisijaukina aukštojo meno [...]“ (p. 46). „Miestas galėtų pasiūlyti daugiau alternatyvų, bet ir čia ji pirmiausia renkasi pasisėdėjimus kavinėse“ (p. 52); „Iš universiteto metų – lyg ir jokių džiugių, vertingų ar sąmoningumą keičiančių patirčių“ (p. 45).

Jakonytė labai dėmesingai apžvelgia, ką literatūros kritika yra pasakiusi apie Šerelytės kūrybą (skirtą ir suaugusiems, ir vaikams) ir daro tai ne formaliai, t. y. ne tik dėl akademinio etiketo. Ji nužymi ir lakoniškai referuoja kritikos jau aptartas sritis, prie kurių studijoje toliau negrįžtama, bet kurios kaip tyrimo kontekstas vienaip ar kitaip yra prisimenamos. Tai ir Šerelytės kūrybos santykis su kaimo vaizdavimo tradicija (atnaujintas provincijos vaizdavimas), ir pastabos apie kūrinių stilių, struktūrą, pasakojimo būdą, apskritai apie teksto stilistinius ypatumus. Jakonytė Šerelytės prozą aptaria erdvės ir vietų bei pagrindinių veikėjų požiūriu. Literatūros topografija pastarąjį dešimtmetį yra turbūt viena iš labiausiai populiarėjančių metodologijų. Mūsų literatūrologai ją dar žvalgo, referuoja, jaukinasi (priminti galima kad ir V. Butkaus straipsnį „Literatūros topo-

grafija: (poli)metodologinės trajektorijos“ *Colloquia*, 2008, Nr., 21). O štai Jakonytė savo studijoje erdvės struktūrą ir personažų santykį su ja jau panaudojo kaip analitinius instrumentus. Knyga skirta lengvesniam skaitymui, ir autorė savo teiginių neapkrauna nuorodomis į akademinis tekstus, pasitenkindama bendru nusakymu: „[vairių kraštų literatūros tyrimai patvirtina, kad kūrinio erdvės sąranga ir konkretūs vietovaizdžiai nėra tik vyksmo dekoracija, į juos rašytojas visada projektuoja norimas reikšmes [...]“ (p. 28); beje, norinčiam plačiau apie tai sužinoti skaitytojuj nuoroda palikta. Konstatavusi, kad Šerelytės prozos veiksmo erdvė yra kaimas, miestelis (bažnytkaimis) ir Vilnius, autorė nekartoja to, ką kritika yra pasakiusi apie šios erdvės vaizdavimo santykį su lietuvių prozos tradicija, o imasi konkrečiai įvardyti „kaip Šerelytė kartografuoja XX a. 9–10-ojo dešimtmečių provincijos socialinę geografiją ir žmonių santykį su vieta [...]“ (p. 29). Tyrėjos pasitelktos erdvės ir vietų kategorijos kreipia pavaizduotą meninį pasaulį tikrovės link. Kaip pagrindinius (po)sovietinio miestelio topografinius taškus Jakonytė Šerelytės prozoje išskiria gyvenamąją trobą, parduotuvę-kavinę-barą, kultūrnami, biblioteką ir fermas (p. 36). Visus juos, neišskiriant ir kultūros vietų, jungia slogi, niūri atmosfera, kurią, Jakonytės pastebėjimu, įkūnija dažni šalčio, išalo metaforiniai vaizdiniai. Minėtosios vietos yra apibūdintos ir per santykį su pagrindiniais personažais: namai, virtuvė tradiciškai moterų teritorija, o baras – vyrų kolektyvinio sambūvio vieta. Jakonytė itin atidi meniniam tekstui, fiksuoja daug reikšmingų detalių, pvz., kad Šerelytės prozoje net dangus ir horizontas reiškia ne erdvumą, o ribas ir

užsklęstumą (p. 30), kad dangus jaučiamas kaip apvožas (p. 31), o veikėjos yra prieblandų ir priešaušrių moterys (p. 34), kad „dažna moters ir neryškaus, dėmesio netraukiančio augalo paralelė“ (p. 31). Ankstesnis bažnytkaimis virsta barkaimiu, – apibendrina Jakonytė. Nepriklausomybės dešimtmetis Šerelytės prozoje sutampa su Vilniaus erdve; prieš imdamasi ją kartografuoti studijos autorė primena miesto vaizdavimo tradiciją, paminėdama Ričardo Gavelio, Antano Ramono, Jurgio Kunčino, Juditos Vaičiūnaitės Vilniaus variantus. Smalsiam skaitytojuj vėl palikta nuoroda, kur apie tai galima plačiau paskaityti. Šerelytės Vilniuje autorė išskiria kavines, parkus ir sovietinių daugiabučių rajonus. Ji motyvuotai teigia, kad „veikėjų jausenos požiūriu miestas šioje prozoje yra beveik tik pasikeitusios vyksmo dekoracijos, o ne savitą atmosferą ir simboliką turinti erdvė“ (p. 56). O veikėjai čia – tai į sostinę atvykusios studijuoti merginos, socialinėms žemumoms priklausanti miesto publika ir Nepriklausomybės metais praktę verslūs piliečiai. Jakonytė pažymi, kad Šerelytės prozos pasakotoja paprastai solidarizuojausi su socialiai atstumtaisiais, o pasiturinčiuosius aprioriškai traktuoja kaip materialistus, miesčionis ir savanaudžius. Pasak jos, ir pati pasakotoja nėra savyje įveikusi provincijos sindromo: „Šerelytės moteris tampa sostinės gyventoja, tačiau netampa miestiško mentaliteto žmogumi“ (p. 57). Ši mintis ryški ir knygos pavadinime. Studijoje užsiminta ir apie „vidinį“ erdvės matmenį, kuriam Jakonytė priskiria sapnus, vaizduotę, atmintį. Romane *Vėjo raitelis* atmintis yra tapusi kūrinio struktūros pagrindu, ir dėl to tyrėja išimties tvarka prie jo stabteli atskirai. Prasminga šios

rūšies išimtis studijoje padaryta ir knygai *Laukiniai mėnesiai*: pabrėždama humoro juose specifika, Jakonytė šios knygos kūrinįs įvardijo kaip socialinę satyrą, humoreską ar feljetoną, o ne eseistiką, kaip nurodyta leidyklos anotacijoje. Šiaip jau tyrėja atsiskė chronologinio kūrybos nagrinėjimo principo, motyvuodama tuo, kad „knyga po knygos varijuoja mažai kintanti visus teksto lygmenis apimanti branduolį, pradedant atskiromis temomis, problematika, pasikartojančia siužeto kreive, baigiant veikėjų tipais, identiškais epizodais ir įvaizdžiais.“ (p. 27). Jakonytė yra pasirinkusi abstrahuotą, bendrinantį kalbėjimą, neakcentuojantį konkretaus kūrinio, veikėjo, pasakojimo būdo – Šerelytės prozos pasaulis čia stebimas pirmiausia sociologės žvilgsniu. Fiksuojamos vyrų ir moterų teritorijų ribos, rodomi problemiški jų santykiai, keliamos tapatybės problemos, kalbama apie sovietmečio mentaliteto tęsinius laisvės sąlygomis ir kitas aktualias temas. „Pagrindinės kryptys vaizduojant lyčių santykius Šerelytės prozoje kone visiškai atitinka tas tendencijas, pagal kurias kurtas moterų įvaizdis, diskutuotos asmeninių saitų opos anuometinėje spaudoje [...]“ (p. 86), – konstatuoja tyrėja. Nepaisant to, kad studijos autorė rašo koncentruotai, kryptingai ir stilingai, ilgainiui ėmiau jausti keistą nepasitenkinimą, kurį pirmiausia susiejau su Šerelytės prozos ypatybėmis: ji man ėmė rodytis nuobodoka, besikartojanti, banali – tokia, kurią nežinia dėl ko reikėtų skaityti, nes jos temos ir problemos ir taip yra kasdienė žurnalistų duona. Šis išpūdis dar labiau sustiprėjo perskaičius skyrelį apie personažus, kur socialinės charakteristikos dar tirštesnės ir beveik nebelikę ekskursų į personažo kūrimo būdus

ar kitokius *kaip* dėmenis. Pasirinktieji erdvės, vietų ir personažų rakursai literatūrinio diskurso specifiškumą nustumia į antrą planą, literatūros kūrinį traktuodami kaip kultūros dokumentą, kuriame svarbiausia tampa *kas*, o ne *kaip*, turinys, o ne raiška. Taigi minėtas nepasitenkinimo jausmas kyla ne dėl Šerelytės prozos (arba turbūt ne vien jos), kaip dėl jo nesama ir tyrėjos kaltės – pristatydama erdvės struktūrą, ji, man rodos, maksimaliai išnaudojo visas galimybes bent trumpais ekskursais parodyti skaitytojui, kaip sukuriamas meninis prozos pasaulis. „Vyksmo scenovaizdžius Šerelytė kuria pasakodama labai tirštais, tempą pristabdančiais sakiniais, mėgdama daiktus apdėti epitetu santalka [...]“ (p. 39). Toliau keliais sakiniais ji apibūdina spalvinę prozos gamą, atkreipia dėmesį į veikėjų kalbą, sociolektus, į pasakojimo dvilypumą ir jį kuriančias priemones: intertekstus, stilistinių kontrastų jungtis, realistinę detalę ir metaforą, teksto ritmiką, tonaciją. „Būtent dvilypis pasakojimo būdas, metaforiška uždanga ant pasaulio aštrumų labiausiai leidžia pajusti pasakotojos santykį su erdve bei pasakojamais dalykais (jaukinantį, gailintį, pašiepiantį ir t. t.), nors šiaip ji laikosi atokiai ir kalba tarsi emociškai neantraeilii [neutraliu? – E. B.] balsu“ (p. 42). Beje, rodydama šios prozos meninį *kaip* Jakonytė cituoja beveik išimtinai apsakymų rinkinius ir tai tik patvirtina kritikos nuomonę, kad novelistika yra meniškiausia Šerelytės kūrybos dalis.

Kūrybą vaikams Jakonytė aptaria pagal žanrus, laikydamasi chronologijos: pradeda nuo istorinių apysakų, poezijos ir baigia pasakomis. Svarbu, kad kūrybą vaikams Jakonytė analizuoja ir pristato kaip integralią Šerelytės kūrybos dalį. Abi jos pras-

mingai lyginamos pasaulėvaizdžio, vertybių, veikėjų, šeimos ryšių požiūriu ir itin kinamai parodoma, kad kūryboje vaikams dominuoja šviesūs, pozityvūs dalykai. Apie tai ir skyrelio paantraštė: „Surastas Edenas.“ Be to, kalbėdama apie konkretų kūrinį Jakonytė turi daugiau progų įsižiūrėti į jo individualiąsias ypatybes, įvertinti meninę tekstūrą: „Rūkas itin dažnai kyla Šerelytės poezijoje mažiesiems, bet, kitaip nei prozoje suaugusiems, jis ne baugina, o kuria ramia, jaukią prislopintų spalvų ir garsų aplinką.“ (p. 106); „Kaip Šerelytės prozos moteriai patinka prieblanda, taip ir poezijoje vaikams mėgstamas laikas yra ryto ar vakaro sutemos, o būseną – sapnai (jaukūs, saldūs, spalvoti)“ (p. 107). Šerelytės stiliaus individualumo ženklų Jakonytė daugiau randa poezijoje, ypač šiuo požiūriu išskirdama lyrinę jos dalį: „Tačiau labiausiai ši dalis eiliuota forma patvirtina Šerelytės talentą lėtai nerti išpuoselėtas poetiškas metaforas ir subtiliais pustoniais kurti nuotaiką.“ (p. 106). Pasakose tyrėja pabrėžia taip pat žmogiškų ryšių darną: nors vyksmo erdvė čia uždara, bet, priešingai nei prozoje suaugusiems, joje būti saugu, ramu, jauku. Čia yra visa, ko trūko novelių ir romanų herojams: namai, ryšiai, šiluma, rūpestis, tėviškas globėjiškumas, ramybė ir pastovumas. Tyrėja pastabiai fiksuoja ir tuos atvejus, kai vienur kitur pasigirsta suaugusiųjų nedarnaus būvio atgarsių. „Aksominio jaukumo neturi pasaka *Trenktukė*, kurios pasaulėvaizdžio centre nėra užuovėjiškų namų ir šeimos globėjo. Šiuo atžvilgiu ji panašesnė į adaptuotą Šerelytės novelių, romanų variantą, pateiktą nutrynus tragiką ir išdidinus komizmą.“ (p. 115). Individualaus stiliaus Jakonytė mažiausiai randa istorinėse apysakose, o

poeziją ir pasakas vertina palankiau, tarp kitų teigiamybių (sugestyvi nuotaika, dinamiškas veiksmas, intriga) paminėdama ir kokybišką kalbą.

Taip pat dėmesingai kaip meninę kūrybą Jakonytė pristato ir Šerelytės literatūros kritiką. Pažindinti skaitytoją su šia raštijos sritimi Jakonytė pradeda nuo bibliografinių duomenų (kokius autorius recenzuoja, kokių žanrų kūrybą renka, kur publikuoja) ir lakoniško toliau nagrinėjamų klausimų anonso. Studijos autorei, viena vertus, rūpi Šerelytės recenzijų žanrinės ypatybės bei vertinimo principai, kita vertus, jai magą patikrinti, koks yra „santykis tarp kritinės teorinių pažiūrų ir tekstų praktikos“ (p. 124), bei pastebėti, ar rašydama apie kitus, kritikė kaip nors netiesiogiai nekommentuos ir savo kūrybos. Pastarieji du momentai mane suintrigavo labiausiai. Ir ne veltui: Jakonytė išvelgė įdomių (ne)atitikimų, kuriuos trumpai paminėsiu. Ji teigia, kad „Šerelytės pasisakymai apie literatūrą yra kartais gerokai konservatyvesni už jos kūrybą.“ (p.132); kad krikščioniškos moralės imperatyvas, aktyviai veikiantis Šerelytės kritikoje (čia Jakonytė pastebi ją priartėjus prie etinės kritikos) turėtų ką veikti atgręžtas ir į jos pačios kūrybą (p. 131); kad nors Šerelytė ir pasisako už tvirtą kūrinio struktūrą, laikymąsi žanro konvencijų, bet kartais daro išimtis (pvz., gindama nuo kritikos L. S. Černiauskaitę: „Tiesą pasakius, kas per pasaulio bamba yra tas siužetas, kad dėl jo galuotumeisi!..“ p. 134), kurias tyrėja įžvalgiai susieja su jos pačios kūrybos principais, kaip ir atidą vaizduotės bei sapno meninei svarbai ar „savajai“ kaimo temai kitų kūryboje. Dėmesingai stebėdama deklaruojamus principus kritikoje ir jų santykį su meniniais teksta is tyrėja

formuluoja tokią išvadą: „Sykiu tekstai atskleidžia intriguojančią, sudėtingą sąveiką tarp kritikės ir rašytojos vaidmenų, kai recenzentė leidžia rasti pertrūkiams skelbiamoje griežtoje vertinimo sistemoje, o prozininkė savo kūrinuose nepaiso kritikės teorinių žinių ir reklamo“ (p. 144). Gal tai subjektyvu, bet skyrelis apie kritiką man yra bene įdomiausias.

Iš visų Šerelytės kūrybos sričių Jakonytė daugiausia kritinių pastabų turi publicistikai. Joje tyrėja išskiria tris vyraujančias temas („politikų elgesys, socialinių grupių santykiai, visuomenės savimonė“, p. 148) ir jas nuosekliai aptaria. Šiuose tekstuose Jakonytė mato perdėm negatyvų politikos ir politikų traktavimą, moralizavimą, apeliavimą į jausmingumą; pasigenda analitiškumo, originalesnio, profesionalesnio požiūrio, pozityvaus nusiteikimo. Visuomenės problemoms skirtuose tekstuose „autorė vėl renkasi kraštutinių priešybių stilių ir supaprastinančias binares schemas. Iš kontrastų ir hiperbolių suręsti tekstai pritvinksta emocijų ir gali stipriau paveikti skaitytojo jausmus, leisti jam atpažinti ir susitapatinti, tačiau kartu trukdo niuansuoti išvalgas ir probleminti socialinius reiškinius, parodyti jų daugialypį sudėtingumą“ (p. 157), – teigia Jakonytė. Palankiau ji vertina kultūros sričiai skirtus Šerelytės komentarus, kur atgyjas stilius, atsirandą ironijos atspalvių.

Studija baigiama Šerelytės pokalbių, kurių daugiau nei pusšimtis, apžvalga „Viešas portretas. Rašytojas be mūzos“.

Studijos autorė ir šiuo atveju iš pradžių konceptualizuoja savo tyrimą, apibrėžia rūpimus aspektus, argumentuoja kodėl. Tyrėja pabrėžia, kad ją domina ne (auto) biografinis aspektas, o diskurso apie rašytojystę pobūdis, rašytojo profesijos įvaizdžio kūrimas (p. 173). Jakonytė išvalgiai komentuoja viešą rašytojos portretą populiariojoje ir kultūrinėje spaudoje, esmingai remdamasi savo patirtimi, įgyta rašant monografiją *Rašytojo socialumas*. Studijos autorėi iškalbūs, atrodytų, paprasčiausi dalykai: leidinių, kalbintųjų rašytoją, išklotinė, klausimai ir temos, kuriomis buvo prašoma pasisakyti, rašytojos profesionalės taktikos ir strategijos viešojoje erdvėje. Šerelytė save, kaip rašytoją, apibūdina kasdienybės kalba: kaip disciplinuotai dirbančią kasdienį darbą. Bet tyrėja pastabiai fiksuoja ir šios „profesinės ideologijos“ pertrūkius, kai Šerelytės pasisakymai siejasi su ankstesniais, romantizuotais, rašytojo vaizdiniais (pvz., rašymo ranka sureikšminimas, kūrybos proceso, kaip ypatingos energijos laiko, jutimas). Tokie savivaizdžio kontrastai, kurių nurodoma ir daugiau (pvz., ambivalentiškas santykis su populiariąja kultūra) Jakonytei signalizuoja apie „platesnio masto pokyčius Lietuvos literatūros lauko sanklodoje“ (p. 180).

Recenzijos pabaigoje grįžtu prie klausimo, kodėl įdomiausi skyriai man buvo ne apie meninius tekstus, o apie kritiką, pokalbius, publicistiką. Šiuo metu atsakyčiau taip: juose tyrimo metodas labiausiai tiko tyrimo objektui.

Elena Baliutytė